

УДК 321.7

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.27>

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ СУЧАСНИХ ФОРМ ДЕМОКРАТІЇ

Герман Мирослава,*аспірантка кафедри політичних інститутів та процесів
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
ORCID ID: 0009-0009-2712-4453*

Розглянуто актуальні концепції демократії: парламентську, президентську, делегативну, представницьку, партисипаторну, директну, деліберативну, електронну, соціальну, плюралістичну, елітистську та ін. На основі проведеного аналізу визначено дві основні функції, якими наділяються громадяни як джерело сучасної демократії, а це делегування та участь. Є підстави стверджувати, що розвиток демократії у вимірі політичного режиму, ідеології та сукупності принципів врядування відбувався у такій логічній послідовності: пряма демократія – представницька, або делегативна демократія – демократія участі, або партисипаторна демократія.

Визначено підхід, відповідно до якого розглядається питання концептуалізації сучасних моделей, концепцій і форм демократії, а це поєднання її динамічного і статичного складників. У першому випадку йдеться про процеси, які називаємо демократичними (вибори, зміна еліт, політична комунікація, поділ влади, децентралізація тощо), та суб'єктів, які ототожнюємо з джерелами демократичності (народ, громадянське суспільство, інструменти громадянської участі та ін.). Усі ці складники у своєму змістовному наповненні забезпечують реалізацію народовладдя у тих обсягах і формах, які відповідають потребі держави, її керівництва.

Запропоновано як модерне мірило форм демократії розглядати її національні моделі. Спираючись на чинні політико-правові практики, виокремлено групу країн ліберальної демократії (США, Велика Британія, Канада), парламентської демократії (Німеччина, Франція, Швеція), президентської демократії (США, Бразилія, низка країн Латинської Америки), консенсусної демократії (Швейцарія, Нідерланди, Бельгія, Данія), корпоративної демократії (країни Скандинавії). Констатовано, що кожна держава сталої чи перехідної демократії формує власний набір демократичних інститутів, наповнює їх реальним змістом, забезпечує відповідними інструментами, легітимізує виборчими та законодавчими процедурами. Водночас зауважено, що конституційне закріплення демократичності держави не означає обов'язкового дотримання нею цього принципу.

Ключові слова: демократія, демократизація, політичний режим, політичний процес, політична теорія.

Herman Muroslava. Conceptualization of modern forms of democracy

The author researched the concepts of democracy relevant in our time – parliamentary, presidential, delegative, representative, participatory, direct, deliberative, electronic, social, pluralistic, elitist and other models of democracy. On the basis of the conducted analysis, two main functions, which are assigned to citizens as a source of modern democracy, are defined. It's about delegation and participation. Therefore, there are grounds to assert that the development of democracy in terms of political regime, ideology and a set of governance principles took place in the following logical sequence: direct democracy – representative or delegative democracy – participatory democracy.

The author defines an approach that considers the issue of conceptualizing modern models, concepts and forms of democracy, which is a combination of its dynamic and static components. In the first case, it refers to the processes that are called democratic (elections, change of elites, political communication, separation of powers, decentralization, etc.) and the subjects that are identified with the sources of democracy (people, civil society, instruments of public participation, etc.). All of these components in their content ensure the realization of people's power in the volumes and forms that meet the needs of the state and its leadership.

It is proposed to consider national models of democracy as a modern measure of democratic forms. Based on current political and legal practices, we singled out a group of countries of liberal democracy (USA, Great Britain, Canada), parliamentary democracy (Germany, France, Sweden), presidential democracy (USA, Brazil, Latin American countries), consensus democracy (Switzerland, Netherlands, Belgium, Denmark), corporate democracy (Scandinavian countries). It is stated that each state of a stable or transitional democracy forms its own set of democratic institutions, fills them with real content, provides them with appropriate tools, and legitimizes them through electoral and legislative procedures. At the same time, it is noted that the constitutional enshrinement of the democratic nature of a state does not mean that it must comply with this principle.

Key words: democracy, democratization, political regime, political process, political theory.

Вступ. Демократія залишається загальноприйнятим орієнтиром для якісної трансформації не лише політичних інститутів, а й усієї системи суспільно-політичних відносин. І досі процес демократизації одночасно відповідає запиту суспільства і є напрямом еволюції політичної системи. Безумовно, у сучасних умовах можна спостерігати рухи в обидвох напрямках, адже тенденція відкатів від демократичного напрямку, про яку писав С. Гантінгтон, зберігається. І позаяк альтернативи, яка б нівелювала

цінність демократії, не існує, але мінливий і досить динамічний світ створює прийнятні для конкретних історичних умов принципи співіснування, з'являються нові й нові форми чи модифікації демократії. Саме вони є у фокусі цього наукового пошуку.

Мета та завдання дослідження. Метою статті є з'ясування закономірностей, які супроводжують нову концептуалізацію демократії. Відповідно, дослідницькі завдання полягають в аналізі сучасних моделей демократичного врядування, передумов їх появи, ключових маркерів, які визначали зміст модерної демократії, передусім у сприйнятті політико-владних відносин.

Виклад основного матеріалу. Сучасні інтерпретації демократичного врядування мають інституціональне та функціональне підґрунтя, включають особливості реалізації влади та її формування у різних країнах залежно від їхнього історичного, культурного та політичного контексту. Але, звертаючись до чинних практик демократичного правління, акцентуємо такі його моделі:

– парламентська демократія (М. Гейлахер, М. Каталано, М. Мерфі), коли виконавча влада зазвичай виходить із парламенту, який обирає голову держави (наприклад, прем'єр-міністра або президента) і формує уряд. Тобто парламент має переважну роль у законодавчому процесі та контролі над виконавчою владою, а влада зазвичай визначається шляхом виборів, де громадяни обирають представників у парламент. Він приймає закони та регулює законодавчий процес, може ініціювати та обговорювати законопроекти, голосувати за їх прийняття або відхилення, а також надавати рекомендації щодо внесення змін у законодавство. Парламент виступає як орган, що представляє інтереси громадян та здійснює їх представництво у владі. Своєю чергою, виконавча влада формується з парламентської більшості або отримує легітимність через довіру парламенту;

– президентська демократія (Х. Крістенсен, М. Латторре, М. Леві, Х. Лінц, Х. Магаїс, П. Шейн, М. Шугарт) – передбачає виборність голови держави (зазвичай президента), який у подальшому має владу над урядом та законодавчим процесом, а парламент часто обмежується у повноваженнях. Також акцентуємо стиль управління, за якого виконавча та законодавча функціонують як відокремлені і незалежні одна від одної гілки влади, керовані різними суб'єктами: президент – як глава держави та уряду, парламент – як законодавчий орган. Ознакою президентської демократії також є прямі вибори президента.

У праці «Президенти та асамблеї. Конституційний дизайн і динаміка виборів» Дж. Кері та М. Шугарт розмірковують над роллю інституційного дизайну в демократичній політиці, розробляючи типологію демократичних режимів, структурованих навколо принципу поділу влади, включаючи дві змішані форми – прем'єр-президентську та президентсько-парламентську. Водночас ключовим регулятором повноважень між гілками влади в умовах президентської демократії ці американські політологи визначають конкурентні вибори [1];

– представницька демократія (Е. Берк, Р. Даль, Дж. Ст. Міль, Дж. Медісон) – одна з найпоширеніших концепцій демократії, суть якої полягає у тому, що громадяни обирають представників, які діють в їхніх інтересах та ухвалюють рішення від їхнього імені у владних органах. Характеристиками вказаної моделі демократії є виборність представників народу, уповноваженість їх на ухвалення рішень від імені виборців, відповідальність за реалізацію цих рішень, участь у публічних дебатах, упровадження системи розділення влади. Один із творців американської конституції Дж. Медісон просував ідею республіки з урядом, складеним за принципом представництва. Стиль організації влади у такій республіці відрізнявся від чистої демократії тим, що управління республіки передається невеликій кількості громадян, яких інші обирають своїми уповноваженими представниками. За такого підходу суспільна думка швидше трансформується у політичні рішення [2, с. 83];

– делегативна демократія (М. Воррен, Д. Естлін, Ф. Петті) передбачає поєднання представницької та директної демократії (про неї йтиметься далі), коли громадяни мають одночасно можливість вибрати представників для прийняття рішень у владних органах і мати прямий вплив на окремі питання чи процеси через механізми делегування своїх повноважень. У своїй реалізації делегативна демократія дотримується принципів виборності представників від народу, делегування їм голосів, а значить, і повноважень, прямого впливу громадян (через референдуми, петиції, онлайн-голосування тощо), повної відповідальності представників перед своїми виборцями. Тобто вказана модель демократії намагається забезпечити баланс між представницькою демократією, де громадяни обирають представників, і директною демократією, де громадяни мають прямий вплив на прийняття рішень.

Варто акцентувати відмінності між представницькою і делегативною демократією, які часто ототожнюють. Вона полягає у механізмі прийняття рішень та рівні участі громадян у політичному процесі. Якщо концептом делегативної демократії передбачено більш активну роль та прямий вплив громадян на прийняття рішень через делегування повноважень, то у представницькій демократії громадяни

обирають представників, які приймають ці рішення в їхніх інтересах. Однак тенденції сучасної демократизації розвивають межі цих моделей демократії, передусім через упровадження нових механізмів і сервісів залучення громадян до розроблення й ухвалення політичних рішень, насамперед на місцевому рівні:

– партисипаторна демократія (Р. Даль, Дж. Дьюї, К. Поппер) полягає в активній участі громадян у політичному процесі та управлінні суспільством, а її основні аспекти включають громадянську участь, громадські обговорення і консенсус, децентралізацію влади, інклюзивність та рівність можливостей, використання інформаційних технологій тощо. Така модель орієнтована на створення умов для широкої участі громадян у політичному процесі та забезпечення відповідального та рівноправного управління;

– директна демократія (С. Гоболт, Р. Далтон, Дж. Дьюї, Дж. Мацусака, Ж.-Ж. Руссо) – актуальна нині концепція демократії, яка передбачає пряму участь громадян у прийнятті рішень, наприклад через референдуми, петиції та інші форми громадського впливу. Особливості цієї демократичної моделі формувалися впродовж тривалого періоду – від Античності з її загальними зборами вільних громадян, через епоху Просвітництва із «Суспільним договором» Ж.-Ж. Руссо і до XXI ст., де данська політологиня С. Гоболт описує важливість механізмів прямої демократії через громадські консультації та референдуми для результатів виборів, формування стратегій політичними елітами, акцентуючи увагу на референдумах у країнах Європейського Союзу [3]. Водночас інший учений – американський політолог Р. Далтон – застерігає від популізму, який породжує пряма демократія, адже почути народ не означає дослухатися до нього. Тому є потреба у чітко розроблених механізмах розширення демократичної участі громадян [4, с. 150–151]. Принагідно вкажемо на концепт «розширеної демократії» (Дж. Дьюї), яка поглиблює і масштабує участь громадян у прийнятті політичних рішень через діалог та співпрацю, розвиток локальної демократії, так зване «виховання громадянства»;

– деліберативна, або дорадча, демократія (Ю. Габермас, Дж. Елстер, Дж. Коен, Е. Лаккевич, Дж. Ст. Міль, Дж. Роулз, Дж. Фішкін, Ф. Шміттер) наголошує на важливості вільного та відкритого обговорення та обґрунтування рішень між учасниками політичного процесу. Концепцією передбачено можливість застосування інструментів діалогу та обговорення, пріоритет принципів рівності й консенсусу, важливість аргументації, публічності та прозорості суспільно значущих обговорень. Такий формат демократії часто ототожнюють зі способом зміцнення демократичних процесів, підвищення легітимності прийнятих рішень та залучення громадян до політичного життя. Так, у праці «Деліберативна демократія» американський політолог Дж. Елстер пропонує не обмежуватися виборами як центральним механізмом прийняття політичних рішень, а зважити на цінність обговорення – етапу, який робить вибори більш виваженими, аргументованими як щодо запропонованих варіантів, так і щодо мотивації обрати один із них [5]. Безпосередні ж практики демократичних обговорень, які призвели до конкретних рішень (щодо питань екології, альтернативної енергетики, міжконфесійних взаємовідносин), описані у праці Дж. Фішкіна «Коли люди говорять: деліберативна демократія і публічні консультації» [6];

– електронна демократія (Дж. Кін, Л. Лессінг, Дж. Лернер, Е. Тофлер, Дж. Фішкін) як продовження демократії участі інтегрує інформаційно-комунікаційні технології у процес включення громадян у процес розроблення та ухвалення політичних рішень. Для того щоб ці механізми дійсно відповідали демократичним принципам, важливо забезпечити загальний і рівний доступ до інформації, запровадити електронне голосування та вибори, разом із громадянською участю актуалізувати і зворотний зв'язок суспільно-політичної комунікації, пріоритизувати відкритість, прозорість, мобільність, доступність інформації, захистити персональні дані, розвивати кібербезпеку. Важливо наголосити, що електронна, або Інтернет-демократія, яка на початку 2000-х років здавалася футуристичною розробкою, нині знайшла своє втілення в аспектах врядування Естонії, Швейцарії, Південної Кореї, Ісландії, а багато країн, зокрема й Україна, дали можливість громадянам користуватися державними послугами та сервісами онлайн, використовувати електронні підписи та посвідчення особи;

– соціальна демократія (К. Поппер, Дж. Ролз, К. Шмітт). Концепцією передбачено поєднання елементів ринкової економіки із соціальними програмами держави, спрямованими на забезпечення рівності можливостей. Змістовно цю модель демократії визначають соціальна справедливість, економічна рівність, збалансована ринкова економіка, гарантія громадянських свобод, утілений концепт соціальної держави та ін. До прикладу, у праці «Відкрите суспільство та його вороги» К. Поппер стверджує, що відкрите суспільство, яке ґрунтується на принципах демократії, свободи і толерантності, є бажаним типом суспільства. Такий тип суспільства відрізняється від тоталітарних та авторитарних режимів тим, що він дає змогу своїм громадянам вільно висловлювати думки, критично оцінювати навколишній світ, ділитися власними аргументами з оточуючими [7];

– плюралістична демократія (А. Бентлі, Р. Даль, К. Йогансен, Д. Трумен) визнає та підтримує існування різноманітних інтересів, груп і точок зору у суспільстві. Плюралістична демократія спирається на принципи індивідуальних прав і свобод, різноманіття політичних поглядів, плюралізму засобів участі, балансу інтересів, захисту меншин. Особливістю плюралістичної демократії є акцент на розмаїтості й конкуренції між різними інтересами і групами як сили та перевазі, яка сприяє здоровому функціонуванню демократичного суспільства;

– елітистська теорія демократії (В. Джеймсон, Р. Мікс, В. Парето, К. Шмітт), що виникла внаслідок критики традиційної ідеї демократії як системи, у якій влада належить народові або більшості. Окрім того, формуванню вказаної моделі сприяли зростання впливу великих корпорацій та груп інтересів, поширення масових комунікаційних засобів, структура політичних інститутів, соціальні диспропорції та нерівності. Як наслідок, сформувалася течія, яка зосереджує увагу на реальному розподілі влади та впливу в суспільстві, зокрема на ролі економічних, політичних та інших еліт. Елітистська теорія часто критикує ідею демократії як утопію, оскільки вважає, що умов для повноцінної участі всіх громадян у прийнятті рішень не існує, і справжня влада завжди буде у руках обмеженої групи осіб. Інший погляд на демократичне врядування закладено корпоративною теорією демократії (Г. Лембрух, М. Оріу, К. Шмітт), яка визнає активний вплив на формування політики окремих інститутів громадянського суспільства, часто пов'язаних із великими корпораціями.

Безперечно, це не вичерпний перелік концепцій демократії, які еволюціонують, зазнають впливу політико-історичних обставин, процесів глобалізації, економічного розвитку та под. Усе більшої актуальності набувають демократії, утілення яких пов'язане з інформаційно-комунікаційними технологіями. Разом зі згаданою вище електронною демократією існує й інформаційна демократія, сутність і особливості якої, зокрема, розкриває українська політологиня А. Митко. Інформаційну теорію демократії вона трактує як міждисциплінарний науковий напрям, що вивчає можливості інформаційно-комунікаційних технологій для підвищення ефективності соціальної, економічної й інших форм взаємодії, а також ставить за ціль осмислення ролі демократії в інформаційному суспільстві. У прикладному розумінні метою інформаційної теорії демократії, на думку А. Митко, є оптимізація демократичних інститутів у рамках існуючих політичних систем і розвиток електронної демократії [8, с. 21].

Також варто вказати на ті концептуальні форми, які окреслюють межі прийняття демократії, зокрема це повні (ліберальні) та часткові (дефективні); ефективні та неефективні [9]; колективістські та індивідуальні (конкурентні) демократії.

Накопичений досвід розуміння й оцінки демократії та демократичності зумовлює виокремлення динамічних та статичних складників демократичного режиму. Так, до перших можна віднести громадянський активізм та участь, технологічні інновації (вони, зокрема, зумовили появу електронної демократії), економічні та соціальні зміни, міжнародні відносини і геополітику, зміни у політичних партіях та інституціях, а до других, статичних/незмінних – усеосяжне право голосу, права людини та основні свободи, розділення влади, правову державу, вільні та справедливі вибори, громадянське суспільство.

Спираючись на теоретичні розробки класиків політичної думки, вітчизняна політологиня С. Наумкіна визначає ключові принципи демократії:

- народовладдя – влада народу, яка нічим зовнішнім не обмежена (Платон). Таке розуміння демократії актуалізує цінності рівності й свободи, коли люди розглядаються не як абстрактна «маса» зі спільною волею, а як сукупність індивідів, кожен з яких має право чинити так, як він бажає;
- підпорядкованість дій людей закону (Аристотель). Йдеться про певне обмеження природних прав «вільної людини», що спричинило необхідність надання людині перших політичних прав;
- консенсус (згода) народу (за Н. Макіавеллі), який створює перепони для свавілля людини. Тут авторка спирається на поняття «народ» у Н. Макіавеллі: народ має єдину думку та утворює цілісність, яка діє, а точніше, реагує на державця, легітимізуючи його своєю «дружбою» як уособлення тотальності всієї влади;
- визначеність основних прав людини (Т. Гоббс), які виокремили її з гомогенної системи «народ», де людина, по суті, втрачає себе, та гетерогенну систему – суспільство, яка становить сукупність індивідів і яка є продуктом взаємовідносин між індивідами;
- розподіл влади (Дж. Локк) для створення системи контролю за нею;
- свобода слова для забезпечення об'єктивного висвітлення дій держави, а отже, й надання можливості контролю за нею;
- принцип толерантного ставлення до всього, що існує у природі, який визначає демократію вже не як форму правління, а як спосіб співіснування людей [10, с. 18–19].

Такий підхід до комплексного бачення демократичних принципів зумовлений еволюцією самої демократії – розгалуженням її складників, укоріненням їх в управлінські та суспільно-політичні практики, інтеграцією у національні законодавства тощо.

Очевидно, що демократія – досить гнучка й адаптивна концепція, багатогранна і така, що дає можливість по-різному розставляти пріоритети з-поміж визнаних демократичних цінностей і принципів. Розглянуті сучасні концепції демократії дають змогу виокремити дві основні функції, якими наділяються люди (народ, населення, суспільство або громадянське суспільство) як джерело демократичного врядування, а саме:

- або делегування (у контексті концепцій демократії акцентуємо представницьку, делегативну, парламентську, президентську) – перенесення певної частини повноважень із реалізації державної політики та курсу суспільного розвитку на політичні інститути. Ця функція не виключає політичної участі, будучи своєрідним її втіленням. Тобто делегування – це виключне повноваження людини, здійснювати яке вона може на власний розсуд, установлюючи відповідні критерії та вимоги до умовного суспільно-політичного договору;

- або участь (виражена у директній, електронній, партисипаторній демократії та ін.), яка полягає у пошуку і розширенні інструментів та механізмів забезпечення такої участі. Тут варто підкреслити ключові сенси: участі як способу безпосереднього впливу на владу та участі як форми реалізації політики. Перший варіант простіший, глибокого інституціоналізований і з давнім історичним корінням, адже йдеться про вибори, референдуми на різних рівнях, тоді як другий варіант зазвичай може охопити лише окремі складники суспільно-політичного життя, орієнтований на більш зріле суспільство, складніший у питаннях визнання політичними інститутами, закріпленні для довгострокового застосування тощо. Однак саме політична участь громадян як шлях до конструювання людиноцентричної політики, на нашу думку, є більш наближеною до істинного змісту демократії.

Обидві названі функції у рівній пропорції присутні у сучасній ліберальній демократії (Дж. Ролз, А. Сен, Р. Даль, М. Нассбаум), яка поєднує принципи демократії з акцентом на захисті прав і свобод громадян через конституційні гарантії, правову державу та розділення влади. Модерне розуміння ліберальної демократії передбачає гармонію політичних та особистих свобод, тобто однаково важливими є і свобода слова, і право на приватну власність. Ліберальна демократія виходить із гарантій правової держави, яка має захищати права громадян від будь-якого порушення, навіть від власної монополії, економічної свободи та ринкової економіки. Така модель демократії ґрунтується на принципах плюралізму, толерантності і відкритості до різних точок зору, що лежать у межах загально визнаного права. Також ліберальна демократія використовує демократичні інституції, такі як вибори, парламенти, правосуддя, для забезпечення участі громадян у прийнятті рішень та контролю над владою, а ступінь державного втручання регулюється потребою забезпечення соціальної справедливості та збалансованого розвитку.

Будь-яке прагнення держави демократизувати суспільно-політичні відносини призводить до появи певної національної моделі демократії – не ідентичної жодній існуючій, такої, що носить відбитки історичного моменту, політичного минулого, обставин глобального світового розвитку. Спираючись на чинні політико-правові практики, можна виокремити:

- групу країн ліберальної демократії (США, Велика Британія, Канада), де пріоритетом є індивідуальні права і свободи, розділення влади, конституційне її лімітування, захист меншин тощо;

- групу країн парламентської демократії (Німеччина, Франція, Швеція), де парламент відіграє центральну роль у законодавчому процесі, а виконавча влада формується за підсумками парламентських виборів і зазвичай відповідає перед парламентом;

- групи країн президентської демократії (США, Бразилія, низка країн Латинської Америки). У таких державах президент має значний авторитет і автономність в ухваленні рішень, обирається окремо від парламенту або конгресу;

- країни консенсусної демократії (Швейцарія, Нідерланди, Бельгія, Данія), управління в яких характеризується прагненням до досягнення широкого консенсусу та компромісів між різними політичними силами. Модель притаманна країнам зі значною кількістю політичних партій, етнічних чи релігійних груп;

- групу країн корпоративної демократії (перегукється з попередніми, зокрема притаманна країнам Скандинавії). Модель базується на сильних зв'язках між державою, громадянським суспільством та економікою, а також на широкій участі у прийнятті рішень груп інтересів та професійних організацій.

Якщо за відповідними ознаками характеризувати Україну, то, з одного боку, згідно з конституційно оформленими політичною системою і режимом, у державі встановлено парламентський тип демократії. Таке твердження ґрунтується на провідній ролі парламенту у законодавчому процесі, підпорядкованості уряду парламенту, притаманній партійній конкуренції, упровадженні принципу розділення влади, гарантованому загальному доступі до виборчих процесів та громадянських свободах. Однак в умовах дії правового режиму воєнного стану Україна була вимушена відступити від зобов'язань, узятих

відповідно до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [11]. З одного боку, це не означає, що держава відмовляється від демократичного шляху розвитку, з іншого – з огляду на обставини російського військового вторгнення – можна визнати тимчасове переформатування вітчизняної моделі демократії, яка тепер тяжіє до президентської, частково – до елітистської.

Висновки. Сучасні підходи до концептуалізації моделей демократії не змінили її сутність, адже, так чи інакше, джерелом влади залишається народ. Однак очевидними є трансформації, або розширення механізмів реалізації ключового складника демократії – народовладдя. Модерні форми демократії визначають межі, обсяги, набір інструментів громадянської участі у здійсненні політики, встановлюють обмеження, які унеможливають монополію «кратос» над «демос». Попри глобалізаційні тенденції кожна держава у ході системних реформ конструює власне бачення демократії та її спроможності – кожна конституційна характеристика «демократичної держави» на практиці є унікальною у своєму втіленні. Саме тому є підстави стверджувати, що національні моделі демократії – це неповторюване комплексне бачення шляху державотворення, яке увібрало в себе ознаки багатьох вище описаних концепцій демократії. Також наголосимо, що світ і досі має чимало прикладів формальних демократій, як-от російська федерація, яка є демократичною федеративною правовою державою з республіканською формою правління лише на папері.

Література:

1. Shugart M., Carey J. *Presidents and Assemblies. Constitutional Design and Electoral Dynamics*. Cambridge University Press, 2004. 315 p.
2. Madison J.Jr. The Same Subject Continued. The Union as a Safeguard Against Domestic Faction and Insurrection. *The Federalist Papers*. 1787. № 10. P. 83.
3. Hobolt S. Direct democracy and European integration. *Journal of European Public Policy*. 2006. Vol. 13. Issue 1. P. 153–166.
4. Dalton R.J., Bürklin W., Drummond A. Public opinion and direct democracy. *Journal of Democracy*. 2001. Vol. 12. № 4. P. 141–153.
5. Elster J. (Ed.). *Deliberative Democracy (Cambridge Studies in the Theory of Democracy)*. Series Number 1. Cambridge University Press. 1998. 296 p.
6. Fishkin J.S. *When the People Speak. Deliberative Democracy and Public Consultation*. Oxford University Press, 2011. 254 p.
7. Поппер К. *Відкрите суспільство та його вороги*. Київ : Основи, 1994. 444 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Popper_Karl/Vidkryte_suspilstvo_ta_oho_vorohy_Tom_1.pdf
8. Митко А. *Інформаційна демократія: реалії та виклики часу*. Луцьк : Вежа-друк, 2014. 400 с.
9. Литвин В. Концепт ефективної демократії у сучасній порівняльній політології: дефініція, операціоналізація та наслідки. *Духовність. Культура. Наука* : матеріали міжнародної наукової конференції. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2013. URL: https://filos.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2014/12/effect.dem_.pdf
10. Наумкіна С., Жаровцева Т. Основні підходи до сучасного виміру демократії. *Актуальні проблеми політики*. 2010. № 39. С. 17–25.
11. Україна тимчасово відступає від Конвенції з прав людини – Рада Європи. *Укрінформ*. 2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3857954-ukraina-timcasovo-vidstupae-vid-konvencii-z-prav-ludini.html>